

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ ԳՆԵԼԻ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության սեղմագիր

ԵՐԵՎԱՆ – 2013

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ակադեմիկոս Բարխուդարյան Վ. Բ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ

պատմական գիտությունների դոկտոր
Մաթևոսյան Կ. Ա.

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Չարությունյան Գ. Ս.

Առաջատար կազմակերպություն

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2013 թ. մարտի 29-ին ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի Հայոց պատմություն 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2013 թ. փետրվարի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Յ. Ղ.

ԱՍԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ
ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Հայ միջնադարյան պատմագիտության մեջ իր ուրույն մշանակությունն ունի Բագրատունիների հայոց թագավորության ստեղծման պատմության ուսումնասիրությունը:

IX դարի վերջերին հայ ժողովրդին հաջողվեց վերականգնել իր պետական անկախությունը Բագրատունիների գլխավորությամբ: Դա ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին բարենպաստ քաղաքական պայմանների արդյունք էր: Աշոտ Ա Բագրատունու (881/883-890) կառավարման տարիներին Հայաստանի ներքին կյանքը նկատելիորեն կայունացավ: Նրան հաջողվեց համախմբել երկրի ռազմաքաղաքական և տնտեսական կարողություններն ու ձեռնամուխ լինել Հայաստանի պետականության վերականգնմանը: Արտաքին գործոնների շարքում դրան նպաստում էր Արաբական խալիֆայության թուլացումը:

Բագրատունիների թագավորության պատմությունն ուսումնասիրվել է քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր-մշակութային և ռազմական առումներով: Սակայն իշխանական տան պատմությունը և Բագրատունիների գլխավորությամբ պետականության վերականգնման ամբողջ գործընթացն առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Թեմայի լիարժեք ուսումնասիրությունը պահանջում է նշված ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմության խոր և համակողմանի քննություն: Անհրաժեշտ է դառնում հետևել արաբական տիրապետության ներքո VIII-IX դդ. Հայաստանում կատարվող ներքին տեղաշարժերին ու ներկայացնել դրանց մշանակությունը:

Արաբական խալիֆայության թուլացմանը զուգահեռ, հայ իշխանական տներն ընդարձակում էին իրենց տիրույթները: Դա կատարվում էր ինչպես հողային նոր տարածքներ ձեռք բերելու, այնպես էլ՝ լքված ու խոպան հողերը մշակելի դարձնելու միջոցով: Աստիճանաբար ձևավորվում էր ավատատիրական խոշոր հողատիրություն:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանում գերիշխող պայմանական հողատիրությունն աստիճանաբար իր տեղը զիջում էր ժառանգականին: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ հայ իշխանական տները, տնտեսապես կամ ռազմական առումով ուժեղանալով, ինքնուրույնանալու միտումներ էին դրսևորում:

Հարկ է նշել, որ այդ ներքին տեղաշարժերը հանգիստ ու հանդարտ չէին ընթանում: Դրանք մեծ փոփոխություններ էին առաջ բերում իշխանական տների կազմում: Արաբական տիրապետությունը թոթափելու շրջանում շատ իշխանական տներ՝ Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Գնունիները և այլք, իրենց նախկին ուժը կորցնելով, թուլացել և փաստորեն դուրս էին մղվել երկրի քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական կյանքից: Իշխանական որոշ տներ, ընդհակառակը, զորեղացել էին և երկրի կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեին: Դրանցից էին Բագրատունի, Արծրունի, Սյունյաց և Արցախի իշխանական տները:

Թեմայի լուսաբանումը ունի գիտական, քաղաքական և գիտաճանաչողական մշանակություն, հատկապես մեր օրերում, երբ թուրք-ադրբեջանական պատմագիտության մեջ պատմական իրողությունների նեեցափոխմամբ մերժվում է Հայոց միջնադարյան պետականության գոյությունը: Այս առումով հայագիտության համար Հայոց պետականությանը վերաբերող յուրաքանչյուր աշխատանք առանձնակի կարևորություն է ստանում:

ԱՍԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՄԱՍԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության նպատակն է աղբյուրների և մասնագիտական գրականության մանրագնին ուսումնասիրությամբ պարզաբանել հետևյալ խնդիրները.

- Վեր հանել Հայաստանի քաղաքական կյանքում մինչև VIII դ. Բագրատունի տոհմի դերակատարությունը:
- Արաբ-բյուզանդական հարաբերությունների համատեքստում բացահայտել տարածաշրջանում Հայաստանի զբաղեցրած տեղը:

- Քննել Արմինիա վարչական միավորի շրջանակներում Արաբական խալիֆայության գերիշխանության ներքո հայ իշխանների, հոգևորականության և հասարակ բնակչության կարգավիճակի փոփոխությունները:
- Լուսաբանել Բագրատունիների մասնակցությունը VIII–IX դդ. տեղի ունեցած հակաարաբական ապստամբություններին:
- Պարզել 862 թ. Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի դիրքորոշումը հայ և հունադավան եկեղեցիների փոխհարաբերությունների՝ մասնավորապես եկեղեցիների միության վերաբերյալ:
- Ճշգրտել Բագրատունյաց թագավորության վերականգնման թվականը և այլ հարցեր:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐԸ:

Ատենախոսությունը շարադրված է հայկական և օտար տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների համադիր քննության, խնդրո առարկա թեմային առնչվող գրականության, ինչպես նաև փաստերի քննական և պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքի կիրառմամբ:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ատենախոսության հիմնական շարադրանքը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է VIII դ. սկզբից մինչև IX դ. վերջն ընկած ժամանակափուլը: Սակայն Բագրատունի իշխանական տան վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտություն առաջացավ անդրադառնալ նաև Բագրատունիների ծագումնաբանության և թեմային առնչվող մի շարք այլ հարցերի քննությանը:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՆԱԿԱՆ ՆԵԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ներկայացվող ուսումնասիրությունն իր ժամանակագրական ընդգրկմամբ և դիտարկվող հարցերի ամբողջությամբ իրականացվում է առաջին անգամ: Ատենախոսությունում տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների վերլուծության հիման վրա լուսաբանվել են մինչև VIII դ. Բագրատունիների՝ Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական կյանքում ունեցած մասնակցությունը: Աշոտ Սսակերի (802-826), Բագարատ Բագրատունու (826-851) գործունեությունը, մշված ժամանակաշրջանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունները՝ մասնավորապես Շիրակավանի 862 թ. եկեղեցական ժողովը և դրա հետ անթաքույց աղերս ունեցող Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի՝ Աշոտ Բագրատունու և Հայոց կաթողիկոս Ջաքարիա Ջազեցուն ուղղած նամակները:

Ատենախոսության մեջ համգամադրեն քննել ենք Հայոց թագավորության վերականգնման թվագրումը, ինչպես նաև Աշոտ Ա-ի իշխանության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Ատենախոսության մեջ արված եզրակացությունները կարող են օգտագործվել հայ ժողովրդի պատմության հատուկ դասընթացներում և դասագրքերում:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Սիջին դարերի պատմության բաժնի կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած 4 հոդվածներում:

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ (ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ):

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են հայկական և օտար սկզբնաղբյուրներ: VII–VIII դդ. Հայաստանի քաղաքական կյանքի՝ հատկապես Արաբական խալիֆայության կողմից երկրին հասցված տնտեսական, հարկային անասելի դաժանությունների վերաբերյալ ուշագրավ վկայություններ են պահպանվել VIII դ. պատմիչ Ղևոնդի աշխատությունում¹: Պատմիչն իր երկում մանրամասն

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887 (այսուհետև՝ Ղևոնդ):

անդրադառնում է հայերի հակաարաբական ապստամբություններին: Այս առնչությամբ նրա աշխատությունը չափազանց արժանահավատ աղբյուր է:

IX-X դդ. Հայաստանի ու հարևան երկրների՝ Վիրքի և Աղվանքի պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման համար բացառիկ նշանակություն ունի Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութիւնը»¹: Նա Բագրատունիների թագավորության քաղաքական գծի ջատագովն էր: Ատենախոսության համար չափազանց կարևոր է պատմիչի աշխատության հատկապես առաջին մասի՝ IX դ. երկրորդ կեսն ընգրկող հատվածը, որը նա շարադրել է ոչ միայն ականատեսի, այլ շատ դեպքերում՝ ներկայացվող իրադարձությունների մասնակցի լավատեղյակությամբ: Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատությունը հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում ինչպես Բագրատունիների թագավորության քաղաքական պատմության, սահմանների, տեղագրության, այնպես էլ՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական դրության վերաբերյալ:

Ատենախոսության համար կարևոր նշանակություն ունի նաև IX-X դդ. պատմիչներ Թովմա Արծրունու և Անանունի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկը²: Ատենախոսության համար կարևոր է աշխատության այն հատվածը, որը սկսվում է 850 թ.-ից՝ հասնելով մինչև X դ. սկիզբ: Այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ նրա երկը հավաստի աղբյուր է, քանզի շարադրված է ականատես և ակնմտալուր հեղինակի կողմից: Պատմագիրը կանգ է առնում Վասպուրականում ծավալված եղբայրասպան կռիվների վրա, նկարագրում է նաև Արծրունիների, Բագրատունիների և արաբական ամիրությունների փոխհարաբերությունները:

X-XI դդ. հայկական սկզբնաղբյուրների շարքում ուրույն նշանակություն ունի Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի աշխատությունը՝ բաղկացած երեք հատվածներից³: Ատենախոսության համար կարևորվում է Ասողիկի երկի վերջին՝ երրորդ հատվածը, որն ընդգրկում է Աշոտ Ա Բագրատունու կառավարումից մինչև Գագիկ Ա-ի գահակալության վերջն ընկած ժամանակափուլը: Ասողիկի երկի Աշոտ Ա, Ամբաստ Ա և Աշոտ Գ թագավորներին վերաբերող հատվածները հիմնականում քաղաքություն են՝ ընդօրինակված նախորդ պատմագիրներից:

Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր է նաև XIII դ. պատմիչ Վարդան վարդապետի «Հուլաքունն պատմութեան»⁴ աշխատությունը: Ատենախոսության մեջ օգտագործել ենք սույն աղբյուրի հատկապես այն հատվածները, որոնք վերաբերում են ինչպես Հայաստանում VIII-IX դդ. հաստատված տարատեսակ արաբական ցեղերի, այնպես էլ՝ Հայաստանում և Վրաստանում հաստատված Բագրատունիների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանը:

Բագրատունիների և հայոց իշխանական մյուս տների, մասնավորապես Սյունյաց իշխանների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է XII-XIII դդ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատությունը⁵:

Հայոց թագավորության վերականգնման առավել ամբողջական ուսումնասիրության համար օգտակար են եղել նաև X-XIII դդ. հայ մատենագիրների՝ Մովսես

¹ Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի):

² Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Ե., 2006 (այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի և Անանուն):

³ Ստեփանոսի Տարոնեցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

⁴ Հուլաքունն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ):

⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910 (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան):

Կաղանկատվացու¹, Սամվել Անեցու², Կիրակոս Գանձակեցու³ և Մխիթար Այրիվանեցու⁴ աշխատությունները:

Օգտվել ենք նաև վաղ միջնադարյան հայ պատմիչների՝ Ազաթանգեղոսի⁵, Փավստոս Բուզանդի⁶, Մովսես Խորենացու⁷, Ղազար Փարպեցու⁸, Սեբեոսի⁹ աշխատություններից, որոնք այս կամ այն չափով լրացնում են քննվող հարցերի պատմությունը:

Հայոց թագավորության վերականգնման ուսումնասիրության համար չափազանց կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները¹⁰: Դրանց միջոցով ճշգրտվել են քննվող թեմային առնչվող այնպիսի կարևորագույն հարցեր ինչպիսիք են՝ Աշոտ Ա Բագրատունու գահակալման և Հայոց թագավորության վերականգնման թվագրումը:

Օտար աղբյուրներից ատենախոսության շարադրման համար մեծ նշանակություն ունեն արաբական աղբյուրները, որոնք քննության ենթակա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում: Արաբական աղբյուրներն առանձին դեպքերում օգտագործել ենք արաբերեն բնագրերից¹¹, իսկ հիմնականում դրանց ծանոթացել ենք Ն. Ա. Կարաուլովի, Բ. Խալաթյանցի, Յ. Նալբանդյանի, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կատարած թարգմանությունների միջոցով¹²:

¹ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983:

² Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Ա. Հայրապետյանը, Ե., 2011:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Սելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961:

⁴ Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց Մոսկուա, 1860:

⁵ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914:

⁶ Փաւստոսի Բիւզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Փավստոս Բուզանդ):

⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ա. Յարութիւնեանի, Ե., 1991:

⁸ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904 (այսուհետև՝ Ղազար Փարպեցի):

⁹ Պատմութիւն Սեբեոսի աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979 (այսուհետև՝ Սեբեոս):

¹⁰ Մայր ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց Սատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. երկրորդ, յօրինեց Յ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, 1924, Յովսէփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Ամբիլիաս, 1951, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1988 (այսուհետև՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան Ե-ԺԲ դարեր):

¹¹ أبي جعفر محمد بن جرير الطبري، تاريخ الطبري (تاريخ الرسل والملوك لابي جعفر محمد بن جرير التبري)، الجزء التاسع، القاهرة، 1975، جمال الدين ابى الخماس يوسف بن تغري بردي الاتاكي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، الجزء الثالث، الطبعة الاولى، بيروت - لبنان، 1992، عبد الرحمن بن خلدون، تاريخ ابن خلدون، الجزء الثالث، بيروت، لبنان، 2000.

¹² Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа, издание управленія Кавказскаго учебнаго округа, Тифлис, 1901, выпуск 29, 1902, выпуск 32, 1908, выпуск 38, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց Բ. Խալաթեանց, Վիեննա, 1919, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Յ. Թ. Նալբանդյան, Ե., 1965 (այսուհետև՝ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին), Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն (Ալ-Քամիլ ֆի-լ-Տարիխ), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, տես «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Ե., 1981, (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր), Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, տես «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Ե., 2005 (այսուհետև՝ Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր):

Թեմայի ուսումնասիրության համար չափազանց կարևոր են նաև բյուզանդական աղբյուրները: Դրանցից առանձնակի ուշադրության է արժանի Կոստանդին Ծիրանածնի «Կայսրության կառավարման մասին» երկը¹: Բյուզանդական այդ աղբյուրում տեղ գտած հիշատակությունները լույս են սփռում ինչպես հայ-բյուզանդական հարաբերությունների, այնպես էլ՝ Հայաստանում հաստատված արաբական ամիրությունների՝ Աշոտ Ա Բագրատունու նկատմամբ ունեցած ենթակայության հիմնահարցերի վրա: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար օգտակար է նաև Թեոփանես Խոստովանողի² աշխատությունը:

Ատենախոսության շարադրմանը նպաստել են նաև վրացական աղբյուրները՝ «Քարթլիի մատյանը»³, Սմբատ Դավիթիծեի «Պատմությունը»⁴ և Վախուշտի Բագրատինի «Վրաց թագավորության պատմությունը»⁵: Դրանք կարևոր են Բագրատունյաց թագավորության և նրան ենթակա Վիրքի ու Աղվանքի պատմության՝ մասնավորապես՝ Վրաստանում հաստատված Բագրատունիների, Բագրատունյաց Հայաստանի իշխանների հետ նրանց փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Հայագիտության մեջ մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի վերաբերյալ կան բավականաչափ ուսումնասիրություններ:

Միջնադարյան Հայաստանի և նախորդ շրջանի քաղաքական պատմությունը համակարգված շարադրանքով ներկայացրել է Ս. Չամչյանն իր «Հայոց պատմություն» եռահատոր աշխատության երկրորդ հատորում⁶: Ս. Չամչյանի ծառայությունն այն է, որ նա տվյալ հարցերը լուսաբանելիս օգտագործել է ոչ միայն հայ հեղինակների, այլև՝ բյուզանդացի մատենագիրների գործերը:

Բագրատունիների թագավորության ստեղծման պատմությանը անդրադարձել է Լեոն (Առաքել Բաբախանյան)⁷: Սակայն հեղինակը Բագրատունիների Հայոց թագավորությունը դիտում է սոսկ որպես «Գավառական անկախություն»: Պետք է նշել, որ Լեոնի գործում հանիրավի ուռճացված է ավատական կազմավորումների կենտրոնախույս ձգտումների նշանակությունը:

Հայաստանի և Վրաստանում հաստատված Բագրատունյաց ճյուղագրության ուսումնասիրության համար անգնահատելի նշանակություն ունեն 3. Մարկվարտի մենագրությունները⁸. կարևոր է նաև հեղինակի օտարալեզու աշխատությունը¹:

¹ Կոստանդին Ծիրանածնի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Ե., 1970 (այսուհետև՝ Կոստանդին Ծիրանածնի):

² Թեոփանես Խոստովանող, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ղ., Բարթիկյանի, տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13: Բյուզանդական աղբյուրներ Դ, Ե., 1983:

³ Картлис Цховреба, История Грузии, История и венчосцев, под. ред. Р. Метревели, Тбилиси, 2008 (այսուհետև՝ Картлис Цховреба), տե՛ս նաև «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին», քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն-ծանոթություններով յեվ հավելվածներով Լ. Մելիքսեթ-Քելի, հ. Ա, (Ե-ԺԲ դար), Յեր., 1934 (այսուհետև՝ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին):

⁴ Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, пер., введение и примечания М. Д. Лорджианидзе, Тбилиси, 1979.

⁵ Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н. Накашидзе, Тбилиси, 1976 (այսուհետև՝ Вахушти Багратиони).

⁶ Չամչյանց Ս., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հ. Բ, Ե., 1984:

⁷ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1967:

⁸ Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Ս. Հապօգեան, Վիեննա, 1913, նույնի՝ Կրական Բագրատունեաց ծագումը, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Ս. Հապօգեան, Վիեննա, 1913:

Բագրատունյաց թագավորության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեն Ն. Ադոնցի կոթողային աշխատությունները²: Դրանք նվիրված են ոչ միայն Բագրատունիների քաղաքական պատմության ուսումնասիրությանը, այլև՝ ծագումնաբանությանը, քննվող ժամանակաշրջանի հայ նախարարների և բնակչության՝ դեպի Բյուզանդիա արտագաղթին, այնտեղ հաստատվելուն, Հայաստանի, Վիրքի և Ավվանքի Բագրատունիների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանը:

Խալիֆայությանը Հայաստանի բռնակցման, արաբների դեմ հայ ժողովրդի մղած համառ պայքարի, Հայաստանի՝ նշված ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքին առնչվող հարցերի ուսումնասիրության համար կարևորում ենք Յ. Հարությունյանի՝ «Հայաստանն Արաբական խալիֆաթի տիրապետության ժամանակ (640-856)»³ և «Հայաստանը IX-XI դարերում»⁴ մենագրությունները:

Բագրատունյաց Հայաստանի քաղաքական պատմությանը վերաբերող մի շարք հարցեր ներկայացվել են Ս. Ղազարյանի⁵, Ժ. Լորանի⁶, Ռ. Գրուսեի⁷, Կ. Թունանովի⁸ աշխատություններում:

Բագրատունյաց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության լուսաբանությանն են նվիրված Վ. Բարխուդարյանի⁹, Ս. Պողոսյանի¹⁰, Վ. Աբրահամյանի¹¹ ուսումնասիրությունները:

Հայաստանի VII-IX դդ. պատմության՝ մասնավորապես Բագրատունյաց թագավորության և Արաբական խալիֆայության փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանն է նվիրված Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունը¹²:

Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական հարցերի ուսումնասիրության համար կարևոր է նաև Ս. Մելիք-Բախշյանի աշխատությունը¹:

¹ Markwart J., Südarmenien und Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

² Ադոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, նույնի՝ Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Ե., 1987, նույնի՝ Երկեր, հ., Ա, Ե., 2006:

³ Հարությունյան Յ., Հայաստանն Արաբական խալիֆաթի տիրապետության ժամանակ (640-856), Ե., 1946 (այսուհետև՝ Հարությունյան Յ., Հայաստանն Արաբական խալիֆաթի տիրապետության ժամանակ):

⁴ Հարությունյան Յ., Հայաստանը IX-XI դարերում, Ե., 1959:

⁵ Ghazarian M., Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903.

⁶ Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, nouvelle édition par M. Canard, Lisbonne, 1980 (այսուհետև՝ Laurent J., L'Arménie entre Byzance):

⁷ Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947 (այսուհետև՝ Grousset R., Histoire de l'Arménie):

⁸ Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian history, Georgetown, 1963.

⁹ Բարխուդարյան Վ., Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում 9-11-րդ դարերում, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 1954 (այսուհետև՝ Բարխուդարյան Վ., Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում 9-11-րդ դարերում), տես նաև Бархударян В., Феодальное землевладение в Армении в IX-XI веках, автореферат диссертации, на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1954.

¹⁰ Պողոսյան Ս., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., Ե., 1956:

¹¹ Աբրահամյան Վ., Արիեստները Հայաստանում IV-XVIII դարերում, Ե., 1956:

¹² Тер-Гевондян А., Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977. Բագրատունյաց թագավորության մի շարք հարցեր հանգամանակից ուսումնասիրության են ենթարկվել հեղինակի տարբեր հոդվածներում: Այդ մասին մանրամասն տես Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003:

Բագրատունյաց Չայաստանի քաղաքական պատմության՝ մասնավորապես IX-X դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար ուրույն նշանակություն ունի Կ. Յուզբաշյանի մենագրությունը²:

Ռ. Մաթևոսյանն իր մենագրությունում քննել է Բագրատունյաց թագավորության IX-X դդ. պետական կառուցվածքն ու կառավարման համակարգը և միջավատատիրական հարաբերությունների հիմնահարցերը³: Բագրատունիների պատմության լուսաբանության համար կարևորվում է նաև հեղինակի «Բագրատունիներ պատմատոհմաբանական հանրագիտարան»⁴ մենագրությունը:

Արաբական ամիրությունների և VII-IX դդ. Չայաստանում Արաբական խալիֆայության վարած վարչական քաղաքականության պատմության ուսումնասիրությանն է նվիրված Ս. Շլեպչյանի ատենախոսությունը⁵:

Վերոհիշյալ հարցերի՝ մասնավորապես՝ Չայաստանում Արաբական խալիֆայության վարած հարկային քաղաքականության ուսումնասիրության համար արժեքավոր է Զ. Նալբանդյանի ատենախոսությունը⁶:

Չայաստանում հաստատված արաբական ամիրությունների առաջացման նախադրյալների, սոցիալ-տնտեսական կյանքի, նրանց հետ Բագրատունիների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության բնագավառում առանձնահատուկ նշանակություն ունի Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Չայաստանում» աշխատությունը⁷:

Բագրատունյաց թագավորության առանձին իշխանությունների վերաբերյալ ուշագրավ են հետևյալ ուսումնասիրությունները.

Սյունիքի իշխանական տան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերի լուսաբանմանն է նվիրված Զ. Ութնազյանի «Սյունիքը IX-X դարերում» աշխատությունը⁸:

Վ. Վարդանյանի կողմից հանգամանալից ուսումնասիրվել են Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը, կառավարման համակարգը, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքը, ինչպես նաև Բագրատունիների ու Սյունիքի իշխանների հետ Վասպուրականի Արծրունիների փոխհարաբերությունները⁹:

Տարոնի Բագրատունիների իշխանական տան պատմության պատմաաշխարհագրական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական հարցերի, հարևան իշխանությունների, Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանն է նվիրված Գ. Գրիգորյանի մենագրությունը¹⁰:

¹ Մելիք-Բախշյան Ս., Չայաստանը VII-IX դարերում, Ե., 1968:

² Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988

³ Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Չայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Ե., 1990:

⁴ Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունիներ պատմատոհմաբանական հանրագիտարան, Ե., 1997:

⁵ Շլեպչյան Ս., Արաբական խալիֆաթի վարչական քաղաքականությունը Չայաստանում (7-9-րդ դդ.), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 1954:

⁶ Նալբանդյան Զ., Արաբների վարչական և հարկային քաղաքականությունը Չայաստանում (8-րդ դարի սկզբից մինչև 9-րդ դարի կեսը), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 1950:

⁷ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Չայաստանում, Ե., 1965:

⁸ Ութնազյան Զ., Սյունիքը IX-X դարերում, Ե., 1958:

⁹ Վարդանյան Վ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը (908-1021 թթ.), Ե., 1969, նույնի՝ Արծրունիները հայոց պատմության մեջ Ե., 2002:

¹⁰ Գրիգորյան Գ., Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը, IX-X դարերում, Ե., 1983:

Կախեթի իշխանության ձևավորման, քաղաքական դրության, ինչպես նաև Կախեթի իշխանների և Բագրատունիների փոխհարաբերությունների պատմությանն առնչվող մի շարք հարցեր քննության են ենթարկված Զ. Մկրտումյանի մենագրության մեջ¹:

Բագրատունյաց իշխանական տոհմի և թագավորության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում իրենց նպաստն են բերել սփյուռքահայ պատմաբանները: Նրանցից առանձնանում են, Ն. Ակիմյանի², Ա. Սարուխանի³, Գ. Գյուլալյանի⁴ և Զ. Տեր-Մելքոնյանի⁵ ուսումնասիրությունները:

Բագրատունիների թագավորության քաղաքական, պատմության ուսումնասիրության համար խիստ կարևոր են Զ. Մանանդյանի,⁶ Բ. Առաքելյանի⁷ և Զ. Բարթիկյանի⁸ ուսումնասիրությունները: Ինչպես հայ-բյուզանդական հարաբերությունների, այնպես էլ քննվող ժամանակաշրջանի հոգևոր-եկեղեցական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար անգնահատելի է Զ. Բարթիկյանի կատարած ստվարածավալ աշխատանքը:

Բագրատունյաց թագավորության պատմությանն են վերաբերում Ա. Եղիազարյանի⁹ և Կ. Ոսկանյանի¹⁰ ուսումնասիրությունները:

Ուսումնասիրվող թեմայի մշակմանը նպաստել են նաև Ս. Երեմյանի¹¹, Կ. Յուզբաշյանի¹², Բ. Զարուբյունյանի¹³, Է. Դանիելյանի¹ և այլ ուսումնասիրողների կատարած ուսումնասիրությունները:

¹ Мкртумян Г., Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Ереван, 1983. (այսուհետև՝ Մկրտումյան Գ., նշվ. աշխ.):

² Ակիմյան Ն., Զայ Բագրատունիներու տոհմածառը (450-850), Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն և բնագիր, հ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 295-331: Ատենախոսությունում մի շարք հարցերի ուսումնասիրության համար օգտակար են եղել նաև Ն. Ակիմյանի՝ «Թեոդորոս Ապիկուռա և Նանա Ասորի Զայաստանի մէջ եւ Նանայի Յովհաննոս Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը», Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն և բնագիր, հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 116-163, նույնի՝ Ղեւոնդ երէց եւ Մովսէս Խորենացի, Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն և բնագիր, հ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 127-291 աշխատությունները:

³ Սարուխան Ա., Բագրատունեաց արքայական հարստութիւնը Վրաստանում, Զանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1939, թիւ 7-12, սյունակ 237-254:

⁴ Գիւլալեան Գ., Զայաստանի պատմութեան շրջանները, Պէյրուս, 1946:

⁵ Տէր Մելքոնեան Յ., Բագրատունի երկու Սմբատներ. իրենց ժամանակաշրջանը եւ յարակից խնդիրներ (2-է դար), Պէյրուս, 1960:

⁶ Մանանդյան Զ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, հ. Բ, Ե., 1978, նույնի՝ О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры-XV в. н. эры), Ереван, 1954:

⁷ Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Զայաստանում IX-XIII դդ., հ. I, Ե., 1958:

⁸ Բարթիկյան Զ., Զայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հայերեն հոդվածներ, հ. Ա, Ե., 2002, նույնի՝ հ. Բ, հոդվածներ օտար լեզուներով, Ե., 2002:

⁹ Եղիազարյան Ա., Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Ե., 2010, նույնի՝ Զայ-Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ) (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Ե., 2011 (այսուհետև՝ Եղիազարյան Ա., Զայ-Բագրատունիների տերությունը):

¹⁰ Ոսկանյան Կ., Զայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական ատտիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2010:

¹¹ Երեմյան Ս., Զայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, նույնի՝ Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX-XIII вв., «Кавказ и Византия», выпуск I, Ереван, 1979, с. 5-9, նույնի՝ Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Առանձնատիպ Ն. Մառի անվան կաթինետի «Աշխատությունների», Ե., 1947, N 2-ից, էջ 103-149 և այլն:

¹² Յուզբաշյան Կ., «Բագրատունյաց շրջանի» Զայաստանը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, ՊԲԶ, 1975, N 1, էջ 33-53:

¹³ Զարուբյունյան Բ., Մեծ Զայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 2001:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՈՒՑՎԱԾՔԸ ՈՒ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը քաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացություններից և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային շարվածքի 175 էջ:

Ներածությունում հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացված է ատենախոսության գիտական նորությունը, հիմնավորված են հետազոտության ժամանակագրական սահմանները, տրվել է հիմնախնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրների ու գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «Բագրատունիները մինչև արաբական ժամանակաշրջանը» քաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Բագրատունյաց նախարարական տոհմի ծագումը», ամփոփ կերպով ներկայացված է Բագրատունիների ծագումնաբանությանը վերաբերող ինչպես աղբյուրագիտական, այնպես էլ մինչև այժմ կատարված գիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները: Իշխանական տան ծագումնաբանության վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ Բագրատունիներն ունեն բացառապես հայկական ծագում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Բագրատունյաց նախարարական տունը մինչև VIII դար», քննվել է հայ հին և վաղ միջնադարյան քաղաքական պատմության մեջ Բագրատունիների ունեցած նշանակալի դերակատարությունը, որն ընդգրկում էր պետության կառավարման համակարգի բոլոր բնագավառները: Իշխանական տան անդամները դեռևս Ք. ա. II դ. հիշատակվում են իբրև թագադիրներ², IV դ. ասպետներ³, իսկ V դ. սկսած՝ մարզպաններ⁴: Բագրատունիները VI դ. հանդես եկան հակապարսկական և հակաբյուզանդական ապստամբությունների կազմակերպիչների դերում⁵: Իշխանական տան անդամների քաղաքական վերելքն առավել նկատելի դարձավ VII դ., երբ նրանք սկսեցին զբաղեցնել Չայոց իշխանի պաշտոնը⁶:

Երկրորդ գլուխը՝ «Չայաստանի քաղաքական ու վարչատնտեսական դրությունը (VIII- IX դարի առաջին քառորդ)», քաղկացած է չորս ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Չայաստանի քաղաքական կացությունն արաբական տիրապետության սկզբնաշրջանում», ներկայացված է Չայաստանում Արաբական տիրապետության հաստատումը և Արմինիայի շրջանակներում Չայաստանի քաղաքական կացությունը:

Արմինիայի կազմում Չայաստանն իր ունեցած ինչպես տարածքային, մարդկային ու նյութական, այնպես էլ՝ քաղաքական, տնտեսական հոգևոր ու մշակութային ռեսուրսների գերակայությամբ և բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով ռազմական պատվարի դեր էր կատարում Բյուզանդական կայսրության ու Արաբական խալիֆայության համար:

¹ Դանիելյան Է., Մանագլեերտը բյուզանդա-արաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես-X դար), ՊԲՀ, 1977, N 1, էջ 153-167, նույնի՝ Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դարի երկրորդ կես-X դար), ՊԲՀ, 1978, N 1, էջ 125-140, տես նաև Դանիելյան Է., Չայոց եկեղեցու նկատմամբ հստորով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը, ՊԲՀ, 1981, N 4, էջ 195- 200, Դանիելյան Է., Բագրատունիների հաստատումը Տարոնում և Արշարունիքում, ՊԲՀ, 1992, N 1, էջ 116-124:

² Периханиян А., Арамейская надпись из Зангезура, (Некоторые вопросы среднеиранской диалектологии), ՊԲՀ, 1965, N 4, с. 110-111:

³ Փավստոս Բուզանդ, էջ 27, Ղազար Փարպեցի, էջ 303, 305:

⁴ Ղազար Փարպեցի, էջ 121-122, 125-126, 128-129, 133-135:

⁵ Սեբեոս, էջ 92, Феофилакт Симокатта, История, перевод С. П. Кандратьева, Москва, 1957, с. 80.

⁶ Ղևոնդ, էջ 16, Ասողիկ, 122-123:

Արաբական խալիֆայությունը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Հայաստանը: Նրա քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից էր ցանկացած միջոցով՝ նույնիսկ որոշակի զիջումներ կատարելով, խոչընդոտել հայ իշխանների «բյուզանդամետ» տրամադրությունները: Արմինիայի կառավարչի կողքին Հայոց իշխանի ինստիտուտի առկայությունը, նրա ունեցած զործառնությունների օրըստօրե ընդարձակումը, խալիֆայության կողմից Հայոց եկեղեցու, նախարարների ժառանգական հողատիրության ճանաչումը, հարկային քաղաքականության բնագավառում տեղի ունեցող դրական տեղաշարժերը, փաստում են վերոնշյալը:

Երկրորդ ենթազխում՝ «Բագրատունյաց նախարարական տոհմը VIII դ. սկզբից մինչև VIII դ. վերջին քառորդը», քննության է առնված VIII դ. հակաարաբական ապստամբություններին Բագրատունիների մասնակցությունը: Թեպետ, հաճախ դրանց կազմակերպիչները Մամիկոնյան իշխանական տան ներկայացուցիչներ էին, ովքեր ի տարբերություն Բագրատունիների, հակված էին խալիֆայության հետ առավել կոշտ քաղաքականություն վարելուն, Բագրատունիներն առավել հեռացան՝ Հայոց պետականությունը վերականգնելու միտումներ ունենալով, փորձում էին նախ և առաջ արաբների հետ առաջացած հակասությունները հարթել խաղաղ ճանապարհով: Այդ էր պատճառը, որ իշխանական տունն իբրև ապստամբության կազմակերպիչ, իր տեղը զիջեց Մամիկոնյաններին: Սակայն, քաղաքական դեպքերի թելադրանքը, հարկ եղած դեպքում նրանց ուղղորդում էր հակաարաբական ապստամբությունների կիզակետ:

Երրորդ ենթազխում՝ «Իրադրությունը Հայաստանում VIII դարի վերջին քառորդում», առավել հանգամանալից հետազոտության են ենթարկվել Հայաստանում 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո տեղի ունեցող ներքին տեղաշարժերը, որոնք հանգիստ ու հանդարտ չէին ընթանում: Դրանք մեծ փոփոխություններ էին առաջ բերում իշխանական տների կազմում: Նրանցից շատերը՝ Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Գնունիները և այլք, կորցնելով իրենց նախկին հզորությունը, թուլացել և փաստորեն դուրս էին մղվել Հայաստանի ռազմա-քաղաքական, տնտեսական կյանքից: Դրան հակառակ, որոշ իշխանական տներ՝ Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունյաց և Արցախի իշխաններն, ընդհակառակը, զորեղացել էին և երկրում երևելի դերակատարություն ձեռք բերել:

Չորրորդ ենթազխում՝ «Աշոտ Մսակերի և Բագրատ Բագրատունու գործունեությունը», քննության է առնված Աշոտ և Բագրատ Բագրատունիների իշխանության տարիներին նրանց վարած կենտրոնամետ քաղաքականությունը: Նշված ժամանակաշրջանում Բագրատունիների ձեռքին կենտրոնացան Հայաստանի կարևորագույն՝ Հայոց իշխանի և սպարապետի պաշտոնները: Բացի այդ, Աշոտ Մսակեր Բագրատունին 802 թ. խալիֆայությունից ստանալով Հայոց իշխանի պաշտոնը, ձեռնամուխ եղավ Բագրատունիների տիրույթների ընդարձակմանը:

Բագրատունիների տիրույթները IX դ. ընդարձակվեցին հետևյալ հերթականությամբ. Սպերին և Կոզովսոյին ավելացան Արշարունիքը, Շիրակը և Տարոնը¹: Ուշադրության է արժանի նաև Տայքը, որն ամենայն հավանականությամբ 790-ական թթ. արդեն պատկանում էր Բագրատունիներին: Ուստի, Աշոտ Մսակերն Աղիվիտից Գնունիներից 790-ական թթ. բնակեցրել էր Տայքում: Վերոհիշյալ տարածքներից զատ, Աշոտ Մսակերի իշխանության տարիներին Մոկքը ևս պատկանում էր Բագրատունիներին²: Աշոտ Մսակերին փոխարինած Բագրատ Բագրատունին, ով կրում էր իշխանաց իշխանի տիտղոսն ակնհայտ առավել լիզորություններ ուներ իր նախորդի հանդեպ: Ներքին քաղաքական բնագավառում կարևոր էր Բագրատունիների միավորիչ գործունեությունը,

¹ Ինճիճյան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. II, Վենետիկ, 1835, էջ 102:

² Աղոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, էջ 453:

իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ արաբների վերահաս սպառնալիքները կանխելու համար Բյուզանդական կայսրության հետ համագործակցությունը: Եթե ներքին քաղաքականության իրագործումը՝ Բագրատունիներին միավորելը, Հայոց իշխանաց իշխանին մասամբ հաջողվեց, ապա արտաքին քաղաքականության բնագավառում նա ձեռք բերեց ակնհայտ հաջողություններ: Արաբական խալիֆայությունից ստանալով իշխանաց իշխանի, իսկ Բյուզանդական կայսրությունից՝ կուրապաղատի տիտղոսներ, Բագարատ Բագրատունին կարողացավ սանձել արաբների նկրտումները:

Այդուհանդերձ, 851 թ. Հայաստան ժամանած Յուսուֆ ալ-Մարուազի կառավարչին (851-852) հաջողվեց ձերբակալել նրան:

Երրորդ գլուխը՝ «Հայաստանն Աշոտ Բագրատունու իշխանության շրջանում: Բագրատունյաց թագավորության հռչակումը», բաղկացած է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Աշոտ Բագրատունին Հայաստանի կառավարիչ», հանգամանալից ուսումնասիրության է ենթարկվել Բուղա ալ-Քաբրիի (852-855) արշավանքից հետո Հայաստանում ստեղծված քաղաքական կացությունը, Աշոտ Բագրատունու՝ Հայոց պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ ձեռնարկած միավորիչ գործունեությունը:

Արաբական խալիֆայությունը 855 թ. Հայոց սպարապետի, իսկ 862 թթ. Հայոց իշխանաց իշխանի իրավասությունները հանձնեց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդուն՝ Աշոտին: Նրա ներքին քաղաքականության օրակարգի կարևոր գույն խնդիրը երկրի կայունացումն էր: Աշոտ Բագրատունուն հաջողվում է զսպել հայ իշխանների կենտրոնախույս նկրտումները՝ միաժամանակ կատարելով իր պարտավորությունները խալիֆայության նկատմամբ: Նրա իշխանությունը տարածվում էր Հայաստանի ժամանակի հզոր իշխանական տների՝ Վասպուրականի Արծրունիների և Սյունյաց գահերեց իշխանների, ինչպես նաև Աղվանքի, Վիրքի և Լոժկասյան որոշ ցեղերի վրա¹: Այսպիսով, Բագրատունիներին հաջողվեց միավորել ամբողջ Հայաստանը և հարակից երկրները²: Ավելին, հայ մյուս իշխանները ստորակայական կախման մեջ էին Բագրատունիներից³:

Աշոտ Բագրատունին կրում էր, «...զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից»⁴ տիտղոսը: Նրան ենթակա էին նաև Հայաստանում հաստատված արաբական ամիրությունները, որոնք հարկային և ռազմական պարտավորություններ ունեին նրա նկատմամբ⁵:

Ելքված ժամանակաշրջանում Հայոց իշխանաց իշխանը տարածաշրջանում ուներ քաղաքական լուրջ կշիռ: Խալիֆայությունը, հաշվի նստելով ստեղծված դրության հետ, լայն արտոնություններ ընձեռեց Աշոտ Բագրատունուն: Դրանցից թերևս ամենանշանակալիցը հարկերի հավաքման իրավունքն էր⁶, ինչը փաստում է Արմինիայի կառավարչի իրավունքների ակնհայտ սահմանափակումը: Երկրի հետագա

¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 230, Վարդան վարդապետ, էջ 85:

² Грен А., Династия Багратидовъ въ Арменіи, Журналь министерства Народнаго просвѣщенья, Шестое десятильетіе, ч. ССХС, Санкт-Петербург, 1893 с. 58:

³ Բարխուդարյան Վ., Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում 9-11-րդ դարերում, էջ 270, Պողոսյան Ա., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., էջ 57, Մաթևոսյան Ռ., Վասպուրյաներենական հարաբերությունները Բագրատունյաց Հայաստանում X-XI դդ., ԼՀԳ, 1977, N 10, էջ 46-54:

⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նույն տեղում:

⁵ Կոստանդին Օիրանածին, էջ 10-11, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 96-111, Laurent J., L'Armenie entre Byzance..., p. 382-397, Դանիելյան Է., Մանագլերտը բյուզանդա-արաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես-X դար), ՊԲՀ, 1977, N 1, էջ 156:

⁶ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 133:

գարգացմանը և բնակչության վիճակի բարելավմանն էապես նպաստեց նաև հարկերի կրճատումը¹:

Հայաստանի ռազմական անվտանգության պահանջներից ելնելով՝ Աշոտ Բագրատունին զորքի թվաքանակը հասցրեց 40 հազարի՝ սպարապետի պաշտոնում նշանակելով եղբորը՝ Աբասին²: Ձորքի թվական աճը, որը ֆինանսական հսկայական միջոցներ էր պահանջում, անկասկած, վկայում է երկրի տնտեսական առաջընթացի մասին, ինչը ուղղակիորեն նպաստում էր պետականության վերականգնմանը:

Հայոց իշխանաց իշխանը քաջ գիտակցում էր, որ հայ նախարարների հետ ևս պետք է փոխշահավետ հարաբերություններ հաստատել՝ միևնույն ժամանակ նրանց պահելով վերահսկողության ներքո: Դրան մեծապես նպաստում էին Արծրունիների, Սյունիների հետ Բագրատունիների հաստատած խնամեական կապերը³:

Այսպիսով, Աշոտ Բագրատունու ձեռնարկած միավորիչ քաղաքական քայլերը նախադրյալներ էին Հայոց թագավորության վերականգնման համար:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Շիրակավանի եկեղեցական ժողովը» ուսումնասիրության է ենթարկված Շիրակավանի եկեղեցական ժողովն, ինչպես նաև նշված ժամանակաշրջանի հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները: Դրանցում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Հայոց կաթողիկոս Ջաքարիա Ա Չագեցուն Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի հղած նամակը: Պատրիարքը IX դ. երկրորդ կեսին լծվում է հայերին «դարձի» բերելու գործին՝ փորձելով իրականություն դարձնել Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միությունը, որի շուրջ շուտով սկսվում է նամակագրություն նրա ու Ջաքարիա Ա Չագեցու միջև: Նամակագիրներն արժարժուն էին Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի՝ Քրիստոսի միաբնակությանն ու երկաբնակությանն առնչվող հարցերը: Առանձնակի կարևորություն ունի Հայոց կաթողիկոսին պատրիարքի հղած նամակը, որը մեզ է հասել միայն հայերեն, իսկ հունարեն բնագիրը ցարդ հայտնի չէ⁴: Փոտի նամակն ամփոփական առնչություն ունի Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի հետ: Պատմագիտական գրականության մեջ ժողովի գումարման թվականի, հրավիրման նպատակի, ինչպես նաև ժողովակիցների և Շիրակավանում «ընդունված կանոնների» վերաբերյալ առկա են տարբեր տեսակետներ: Ժողովի թվականը փաստում է Փոտի նամակի հիշատակարանը, որտեղ այն թվագրված է 862 թ.⁵: Ինչ վերաբերում է Շիրակավանի ժողովի հրավիրման նպատակին, ապա, հիմք ընդունելով Վարդան պատմիչի հաղորդումն, այն համարվել է Աշոտ Ա Բագրատունուն թագավոր հռչակելը⁶: Մինչդեռ Վ. Հակոբյանի կարծիքով ժողովն առնչվել է Հայոց և հունադավան եկեղեցիների դավանաբանական հարցերին⁷: Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև Պ. Անանյանը⁸, որը մեր կողմից լիովին ընդունելի է: Նամակը հետաքրքրական է նաև այն առումով, որ հստակ վկայություն է պարունակում Հայոց կաթողիկոսի՝ եկեղեցիների միության վերաբերյալ ունեցած ժխտողական դիրքորոշման մասին: Ավելին, հայտնի է, որ Շիրակավանի ժողովի նասնակից Աշոտ Բագրատունին Տայքի Սահակ Մռուտ կամ

¹ Կուղանա, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, էջ 552:

² Հովհաննես Դրասխանակետցի, էջ 135:

³ Հովհաննես Դրասխանակետցի, էջ 135, 174, 231, Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 169:

⁵ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, էջ 1069-1070, տես նաև Վահանյա Նիկիայ Եպիսկոպոսի Բանք, հրատարակութեան պատրաստեց Ն. Ալիքեանը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1968, թիւ 7-9, սյունակ 257-258:

⁶ Аракелян Б., Гарни, I, Результаты раскопок 1949-50, Ереван, 1951, с. 85.

⁷ Մանր ժամանակագրություններ XIII- XVIII դդ., աշխատասիրության Կ. Հակոբյանի, հ. II, Ե., 1956, էջ 160:

⁸ Անանյան Պ., Փոտ Պատրիարքի թղթակցութիւնը Հայոց հետ, Բազմավեպ, Վենետիկ, 1989, թիւ 1-4, էջ 38:

Ավիկուրեշ վարդապետի միջոցով պատասխանել է Փոտի նամակին: Վարդապետը չնայած հավաստիացնում էր Աշոտ Բագրատունու նվիրվածությունը Կայսրությանը, սակայն, շարունակում էր ժխտել Քաղկեդոնի ժողովի օրինական լինելը»¹:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Հայ-վիրա-աբխազական հարաբերությունները IX դարում», քննության նյութ է դարձել Բագրատունիների մասնակցությունը Վիրքում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններին:

Վիրքի նկատմամբ Աշոտ Բագրատունու և աբխազների թագավոր Գեորգի I-ի (861-868) քաղաքական շահերը բախվեցին՝ վերածվելով ռազմական հակամարտության²: Պայքարն ընթանում էր տարածաշրջանում գերիշխող դիրք գրավելու համար³:

Այդ առնչությամբ Վրաստանի ռազմա-քաղաքական վերնախավը բաժանվեց երկու հակադիր թևի: Կղարջքի իշխան Աշոտ կուրապաղատի որդի Բագարատը, նրա որդին՝ Կղարջքի կուրապաղատ Դավիթը, թռեղքում ամրացած Լիպարիտ Վախուշտը, ինչպես նաև Վրաստանում հաստատված արաբները սատարում էին Աշոտ Բագրատունուն, իսկ Բագարատի եղբայր Գուարամը, նրա որդին՝ Նասրան և Գուրգենը, ով Աշոտ կուրապաղատի թոռն էր՝ Ատրնեստեի որդին՝ աբխազների թագավորին⁴: Նրանց միջև առաջացած անհամաձայնությունների պատճառը ներքին լարված փոխհարաբերություններն էին, որոնք շոշափում էին տարածքային խնդիրներ: Լիպարիտ Վախուշտի իշխանությունը Քարթլի սահմաններում մտնում էր Նասրայի տիրույթների մեջ⁵: Բանն այն է, որ Լիպարիտը Գուարամին պատկանող թռեղքի մատույցներում կառուցել էր Կլեթկարանի ամրոցը: Սակայն դրանով չէին սահմանափակվում նրանց միջև ծառայած խնդիրները⁶: Գուարամի և Լիպարիտի միջև տարածքային խնդիրների շուրջ առաջացած հակասությունների ժամանակ Դավիթը, իբրև գերակա, պետք է սատարեր Լիպարիտին: Դա հանգեցրեց Դավթի և Գուարամի հարաբերությունների լարմանը: Ուստի, ստեղծված իրավիճակին միջամտեց Աշոտ Բագրատունին: Վերջինս նույնպես առաջնորդվում էր սեփական ռազմա-քաղաքական շահերով: Միջամտելով Վիրքում տեղի ունեցող իրադարձություններին՝ Աշոտ Բագրատունին մեկ անգամ ևս ապացուցում էր իր գերազահությունը, ինչպես նաև հնարավորություն էր ստանում նրանց հողերը կցել իր տիրույթներին: Որպես ասվածի ապացույց հավելենք, որ Վրաստանում հաստատված Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Նասրայի և Հայաստանի Բագրատունիների տիրույթները սահմանակից էին: Հենց սրանով էր պայմանավորված Աշոտ Բագրատունու և Նասրայի միջև առաջացած հակասությունը⁷:

Ի վերջո, Վիրքի իշխանների միջև առաջացած հակասությունները հանգեցրեցին ռազմական բախման:

Դաշնակից ուժերին հաջողվեց պարտության մատնել աբխազներին և Նասրային՝ գրավելով վերջինիս տիրույթները⁸: Այդուհանդերձ, Նասրան կարողացավ փախչել և

¹ Պատասխանի թղթին Փոտայ գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի հրամանաւ Աշոտայ իշխանաց իշխան Հայոց, աշխատասիրութեամբ Ն. Ակինեանի, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1968, թիւ 10-12, սյունակ 453-454:

² Карлис Цховреба, с. 142, Մարկուարտ Յ., Վրական Բագրատունեաց ծագումը, էջ 140, Ադոնց Ն., Երկեր, էջ 504-505, Мкриумян Г., նշվ. աշխ., էջ 87-88:

³ Хонелия Р., Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства Армянских Багратидов, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Е., 1967, с. 8.

⁴ Карлис Цховреба, с. 142, հմտ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 201, Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

⁵ Карлис Цховреба, с. 169.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თბილისი, 1965, გვ. 101-102.

հաստատվել Բյուզանդիայում¹: 2. Անչաբաձեի հավաստմամբ Նասրան Բյուզանդիայում մնացել էր 7 տարի²: Վրացական աղբյուրում վերջինիս մահը թվագրված է 888 թ.³: Հետևաբար նրա, Աշոտ Բագրատունու և դաշնակից ուժերի միջև ռազմական գործողությունները պետք է տեղի ունեցած լինեին 881 թ.:

Հայ-վիրա-աբխազական ռազմական գործողությունների արդյունքում Նասրայի տիրույթներն անցան դաշնակից ուժերին⁴: Չմայած ըստ որոշ հեղինակների՝ Ջավախքը, Արտահանը և Տաշիրը, 882 թ. Գուարամի մահվանից հետո անցել էին Դավիթ կուրապաղատին⁵: Սակայն այս ենթադրությունը քննություն չի բռնում: Դավիթը 882 թ. առաջ սպանվել էր Նասրայի կողմից⁶: Համաձայն մեկ այլ տեսակետի Նասրան, փախչելով Բյուզանդիա, իրեն օրինական ժառանգ էր թողել Դավթի որդուն՝ Ատրներսեհին⁷: Սակայն կասկածելի է⁸ այն տեսակետը, համաձայն որի՝ Արտահանին ու Ջավախքին Նասրայից հետո տիրել էր Ատրներսեհը⁹: Մնում է ենթադրել, որ ամենայն հավանականությամբ վերոգրյալ տարածքները պետք է անցած լինեին Աշոտ Բագրատունուն:

Սակայն, այսքանով ծավալված ռազմական գործողությունները չավարտվեցին: Դրանք նոր թափ ստացան 887-888 թթ.: Այս անգամ ևս հաղթանակը հայերի և նրանց դաշնակից ուժերի կողմն էր:

Չորրորդ ենթադրություն՝ «Թագավորության հռչակումը», քննության են առնված Հայոց թագավորության վերականգնման և Աշոտ Բագրատունու թագավոր հռչակվելու թվականի վերաբերյալ հայկական աղբյուրներում պահպանված վկայությունները: Անդրադարձել ենք նաև մինչև այժմ այդ առնչությամբ պատմագիտությանը հայտնի տեսակետներին: Աղբյուրագիտական քննության արդյունքում առավել արժանահավատ են համարվել Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Թովմա Արծրունու հիշատակությունները, որոնցից օգտվել են առավել ուշ շրջանի պատմիչները: Թովմա Արծրունու հիշակություններում «... (Աշոտ Բագրատունին-Մ.Գ.) քաջավայելչագոյնս զթագաւորութեանն կատարելագործեալ զժամանակն, Ե ամ յիշխանական ճոխութեան, Ի Ե ամ յիշխանաց իշխանական պետութեանն, Դ ամ ի թագակապ շքեղութեանն. և մեռաւ ՅԼԹ թուականութեանն Հայոց, և ի ժԵ ամի հայրապետութեանն Գեորգեայ Հայոց կաթողիկոսի»¹⁰: Եթե հիմնվենք հիշատակության վերջին հատվածի վրա և Աշոտի մահը թվագրենք 890 թ., ապա ակնհայտ կդառնա, որ հիշատակության հաջորդ մասը, որը վերաբերում է Աշոտի՝ Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսի աթոռակալման 15-րդ տարում մահանալուն՝ հավաստի լինել չի կարող: Հայոց կաթողիկոսի աթոռակալման սկիզբը համարվում է 873 թ.¹¹, այսինքն՝ 15-րդ տարին կլինի 888 թ.: Հետևապես, Աշոտի՝ 5 տարի իշխան, 25 տարի իշխանաց իշխան ու 4 տարի թագավոր լինելը և 890 թ. մահանալն առաջացնում է անհամաձայնություն: Ինչպես համոզվեցինք հայկական աղբյուրներից միայն Թովմա Արծրունու աշխատությունում պահպանված թվական հիշատակությունը,

¹ Карлис Цховреба, с. 142,

² Анчабадзе З., Из истории средневековой Абхазии (VI- XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 125.

³ Вахушти Багратиони с. 187-188.

⁴ Карлис Цховреба, с. 142,

⁵ Анчабадзе З., նույն տեղում:

⁶ Вахушти Багратиони, с. 187-188. Համաձայն հայկական աղբյուրի՝ Դավթին սպանել է Գուարամը տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 82:

⁷ Grousset R., Histoire de l'Arménie, p. 392, Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 110:

⁸ Եղիազարյան Ա., Հայ-Բագրատունիների տերությունը, էջ 39:

⁹ Երեմյան Ս., նույն տեղում:

¹⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 254:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 474-475:

որից օգտվել էին մյուս հայ մատենագիրները, հավաստի է: Հայոց պետականության վերականգնման՝ քննության արժանի հաջորդ թվականը Վ. Հակոբյանի առաջ քաշած 884 թ. օգոստոսի 26-ն է՝ չորեքաբբի: Հեղինակն իր տեսակետը հաստատելու համար վկայակոչում է Գրիգոր Մաշկևորի հիշատակարանը¹: Սակայն հեղինակի ուշադրությունից չի վրիպել մի կարևոր հանգամանք. Հայոց եկեղեցին, ի թիվս այլ եկեղեցիների, չորեքաբբին՝ իբրև Քրիստոսի մատնության օր, սուգ հայտարարելով, արգելում է պատարագը: Վ. Հակոբյանը հավանական է համարում և ենթադրում, որ գուցե շաբաթվա օրերից չորեքաբբի օրվա հետ է կապված Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունն, ըստ որի՝ Աշոտ Բագրատունուն «փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն»² պսակել են միայն կաթողիկոսի օրհնությամբ:

Հայոց պետականության վերականգնման և Աշոտ Բագրատունու թագավորման սկիզբը թվագրելով 884 թ. օգոստոսի 26-ով՝ Վ. Հակոբյանը չի բացառում նաև այդ իրադարձության՝ 885 թ. օգոստոսի 26-ով թվագրումը: Այս պարագայում չորեքաբբի օրվա փոխարեն կլինի հինգաբբի³: Սակայն գիտնականի ուշադրությունից վրիպել է երկու կարևոր հանգամանք: Հովհաննես Դրասխանակերտցին օծելու փոխարեն հիշատակում է «զհոգևոր օրհնութեանց գովութիւնս աստուածայինս կատարեալ», իսկ Գրիգոր Մաշկևորի հիշատակարանում ուղղակիորեն նշված է Աշոտին օծելու մասին. (Գեորգ կաթողիկոսը - Մ. Գ), օծեաց զԱշոտ թագաւոր», ակնհայտ անհամաձայնություն է ստացվում հիշատակարանի և պատմիչի վկայություններում:

Բացի այդ, այս հիշատակարանի գրության թվականի վերաբերյալ Ն. Մառը ցուցաբերել է որոշ տատանումներ՝ գրելով հետևյալը. «Այս հիշատակությունները գրված են հետագայում, հավանաբար 18-րդ կամ 19-րդ դարում և կապ չունեն 14-րդ դարում ընդօրինակված բուն ձեռագրի հետ: Ո՛չ զաղափար օրինակի, ո՛չ էլ ձեռագրի գրիչն է գրել այն...»⁴:

Ինչ վերաբերում է Վ. Հակոբյանի կողմից կաթողիկոսի պսակը հոգևոր օրհնությամբ կապելը չորեքաբբի օրով պայմանավորելը, կարծում ենք՝ այնքան էլ համոզիչ չէ: Ամեն պարագայում կաթողիկոսի հոգևոր օրհնությունը ևս, տեղի ունեցած պետք է լիներ եկեղեցական արարողությամբ՝ հետևապես չորեքաբբի լինել չէր կարող:

Կարծում ենք՝ դեպքերի ժամանակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից Աշոտ Բագրատունուն մյուռոնով չօծելու պարագան բավարար հիմք է տալիս պնդելու, որ Մաշկևորի հիշատակարանի վկայությունը հավաստի չէ:

Աշոտ Բագրատունու՝ Հայոց թագավոր հռչակվելու թվագրման վերաբերյալ միակ հավաստի աղբյուրը կարող է լինել դեպքերին առավել մոտ կանգնած Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակությունը, ըստ որի՝ Հայոց թագավորը խալիֆայությունից թագ էր ստացել «...ի ձեռն ոստիկանի Յիսէի՝ որդւոյ Շեխայ»:⁵

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակած Հիսեն համարժեք է արաբական Իսային, իսկ իբրև մասնիկը ցույց է տալիս նրա՝ «Շեխ»- ի (Շայխի-Մ.Գ.) որդի լինելը:

¹ Վ. Հակոբյանը այս կապակցությամբ գրում է «Մեր որոնումների ժամանակ Մատենադարանի ձեռագիր ավետարաններից մեկում (N 3711), որը XIV դարի ընդօրինակություն է, մեզ հանդիպեց ձեռագրի հնագույն ընդօրինակության երեք հիշատակարան, ժամանակակցի կողմից գրված, որոնք մոր լույս են սփռում քննության ենթակա հարցի վրա», Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 156:

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

³ Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 157-158:

⁴ Այս կապակցությամբ առավել մանրամասն տե՛ս Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակ, N 133, թղթ. Ա, էջ 5, տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան Ե-ԺԲ դարեր, ծնթ. 1, էջ 39:

⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 138-139:

Թեև Ն. Ադոնցը պատմիչի հիշատակությունը սրբագրում է՝ նշելով, որ թագաբերը ոչ թե Հիսեն է այլ նրա որդին¹, այդուհանդերձ, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հավաստմամբ վերջինս Իսա իբն ալ-Շայխ ալ-Շայբանին է, որը Աշոտ Բագրատունուն թագ և արքայական նշանակներ էր բերել²: Չնայած սրան՝ Յ. Նալբանդյանն այդ դերում տեսնում է Իսհակ իբն Կունդաջիկին³ (Քունդաջիկին-Ս.Գ.): Ինչպես վերը նշվեց, Հովհաննես Դրասխանակերտցին հենց նրան է մատնանշում իբրև Աշոտին թագ և արքայական իշխանությունը խորհրդանշող նշանակներ բերող: Ակնհայտ է, որ Իսհակը սերում է Քունդաջիկից և Շայխի հետ որևէ կապ ունենալ չէր կարող: «Շեխ» (Շայխ-Ս.Գ.) եզրույթը կարելի է ընկալել իբրև կառավարիչ, նահանգապետ, այսինքն՝ պաշտոնյա իմաստով: Սակայն, Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատությունում այն գրված է իբրև անձնանուն, հետևապես այն պաշտոն չէ:

Թեպետ Յ. Նալբանդյանն Աշոտ Բագրատունու թագաբերի դերում մատնանշում է Իսհակ իբն Քունդաջիկին, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ այս առնչությամբ ցուցաբերել է որոշ տատանումներ:

Նրա հավաստմամբ հայկական աղբյուրներն Աշոտ Բագրատունու թագադրման վերաբերյալ հաղորդում են Հայոց ՅԼԴ թ. այսինքն՝ 886 կամ 887 թ.: Հակառակ սրան՝ արաբական աղբյուրները՝ «իբն խալդունը, Հիջրի 268 թ.(մ. թ. 881-882), Հիջրի 269 թ. (մ. թ. 882-883) իբն էլ Աբիր (է, էջ 159) և Հիջրի 270 թ. (մ. թ. 883-884) Տաղիբբերդին (Գ 46)»⁴ Իսային համարում են մահացած:

Եթե Յ. Նալբանդյանն իրապես համոզված լիներ, որ Հայոց թագավորի թագաբերն Իսհակ իբն Քունդաջիկն է, չէր մտախոզվի հայկական աղբյուրում Աշոտի թագադրման և արաբական աղբյուրներում Իսայի մահվան վերաբերյալ հանդիպող հակասական հիշատակություններով: Ակնհայտ է, որ նա Աշոտի թագադրությունը կապում է Իսայի հետ, սակայն վերջինիս մահվան թվականի և Աշոտի թագադրման վերաբերյալ հայկական և արաբական աղբյուրների վկայություններն առաջացնում են անհամարժեքություն: Հեղինակն ակնհայտ անհամաձայնությունների հանդիպելով՝ այդպես էլ վերջնական լուծում չի տալիս հարցին⁵:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ինչպես նշեցինք, Իսային հիշատակում է իբրև ոստիկան՝ կառավարիչ: Առաջին հայացքից կարելի է Իսայի կառավարչության տարիներով թվագրել Աշոտ Բագրատունու թագադրումը: Սակայն, հայկական աղբյուրներն Արմինիայի կառավարիչների պաշտոնավարության տարիների վերաբերյալ հստակ թվական վկայություններ չեն հաղորդում: Ինչ վերաբերում է արաբական աղբյուրներին, ապա դրանցում պահպանված հիշատակությունները հակասական են: Իսայի պարագայում Յակուբին նրա՝ Արմինիայի, Դիար Բաքրի և Ատրպատականի կառավարչությունը թվագրում է 870 կամ 871 թթ.: Առավել հստակ ըստ պատմիչի վկայությունների՝ ([Իսա իբն ալ-Շայխը] այդ երկրից (պատմիչը նկատի է ունեցել Հայաստանը-Ս.Գ.) դուրս եկավ 257-ի Ջունադա Բ ամսին (26 ապրիլ-24 մայիս 871)...)՝ Թաբարին հիջրի 256 թ.¹, (869-870) Իբն ալ-Ասիրը՝ հիջրի 256 թ. (9 դեկտեմբեր 869-28 նոյեմբեր 870)², Աբու-Ֆիդան՝ 870 թ.³:

¹ Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, էջ 472:

² Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, Հոդվածների ժողովածու, էջ 128:

³ Նալբանդյան Յ., Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., Ե., 1956, N 8, էջ 123-124:

⁴ Նույն տեղում, էջ 124:

⁵ Յ. Նալբանդյանին, վերահաս մահվան պատճառով, չհաջողվեց սույն հոդվածը ավարտին հասցնել:

⁶ Յակուբի, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, էջ 398-399:

Չնայած սրան, Յ. Մարկվարտը հակված է Իսային այդ պաշտոնում տեսնել 870-875 թթ. միջակայքում⁴:

Արաբական աղբյուրներում պահպանված վկայությունները մեզ թույլ են տալիս համերաշխել Իսայի՝ Արմինիայի առաջին կառավարչության՝ 870-871 թթ.⁵, հետ:

Նրա պաշտոնավարության այս շրջանի տևողության վերաբերյալ Ռ. Ֆասմերը գրում է. «Որչափ ժամանակ այս Իսան Յայաստանի ոստիկան եղավ չենք գիտեր»⁶:

Իսայից հետո արաբական աղբյուրը հիջրի 261 թ. (874-875) Եգիպտոսի, Ասորիքի, Մոսուլի, Արմինիայի և Խորասանի կառավարչի պաշտոնում հիշատակում է Ջաֆար ալ-Մուֆավիդին⁷: Վերջինիս կառավարչության թվագրմանը համերաշխում են Ռ. Ֆասմերը, Յ. Նալբանդյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը⁸: Յայաստանի հաջորդ կառավարչը՝ Մուհամմադ իբն Խալիդն էր, նա այդ պաշտոնը երկրորդ անգամ զբաղեցրել է 878 թ.⁹: Արաբական աղբյուրը հիջրի 266 թ. (879-880) Յայաստանի, Մոսուլի, Դիար Ռաֆայի կառավարչի պաշտոնում հիշատակում է Իսհակ իբն Քունդաջիկին¹⁰:

Իսայից հետո 871-874 թթ. ընկած ժամանակահատվածում հնարավոր չէ ստույգ որոշել Արմինիայի կառավարչին կամ կառավարիչներին: Այդ պաշտոնը 874-875 թթ. վարել է Ջաֆար ալ-Մուֆավիդը, 878 թ.՝ Մուհամմադ իբն Խալիդը, իսկ 879-880 թթ. Իսհակ իբն Քունդաջիկը: Չնայած սրան, առանձնակի ուշադրության է արժանի գիտական գրականության մեջ հանդիպող «Իբրահիմ* (881) - հիշվում է դրամի վրա. Արմինիա 268 (881-882)»¹¹ արտահայտությունը: Սակայն Ա. Տեր-Ղևոնդյանն իրավացիորեն զերծ է մնում վերջինիս որևէ պաշտոն վերագրելուց: Յայտնի իրողություն է, որ արաբական դրամների վրա կարող էին լինել խալիֆաների, թագաժառանգների, տվյալ տարածաշրջանի կառավարիչների կամ պարզապես ժամանակի ազդեցիկ որևէ պաշտոնյայի անուն: Այդպիսի հեղինակությամբ օժտված էր եղել նաև Իբրահիմը: Վերջինս գուցե նույն վրացական աղբյուրում հիշատակված Աբրահամն էր, որն Իսային փոխարինել էր 870-878 թթ. միջակայքում¹²:

¹أبي جعفر محمد بن جرير الطبري، تاريخ الطبري (تاريخ الرسل والملوك لابي جعفر محمد بن جرير التبري 310-223)، الجزء التاسع،

القاهرة، 1975، ص. 475.

² Իբն ալ-Ասիր, էջ 164:

³ Աբուլ-Ֆիդա, Արաբական աղբյուրները Յայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 213 տես նաև ծնթ. 7, էջ 252:

⁴ Marquart J., Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin, 1901, S. 109.

⁵ Ֆասմեր Ռ., Ժամանակագրութիւնն Յայաստանի ոստիկաններու առաջին Աբբասեանց օրով, Աս-Սաֆֆախեն մինչև Աշոտ Ա. ի թագաւորելը 750-887, թարգմանեց դկտ. Յ. Վահան Վ. Ինզլիզեան, Վիեննա, 1933, էջ 98, Նալբանդյան Յ., Արաբացի ոստիկանները Յայաստանում, էջ 123, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 396, Encyclopédie de L'Islam, nouvelle edition, par E. Van Donzel, B Lewis et Ch. Pellat t. IV Leiden, E. J. Brill- Paris, 1978, էջ 93 (այսուհետև՝ Encyclopédie de L'Islam).

⁶ Ֆասմեր Ռ., նշվ., աշխ., էջ 99:

⁷ Իբն ալ-Ասիր էջ 166:

⁸ Ֆասմեր Ռ., նշվ. աշխ., էջ 99-100, Նալբանդյան Յ., Արաբացի ոստիկանները Յայաստանում, էջ 123, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, էջ 396:

⁹ Նալբանդյան Յ., նույն տեղում, Տեր-Ղևոնդյան Ա., նույն տեղում:

¹⁰ Աբ ը Բրի, նշվ. աշխ., էջ 553: Իսհակ իբն Քունդաջիկի կառավարչության վերաբերյալ տես նաև Ֆասմեր Ռ., նշվ. աշխ., էջ 100, Նալբանդյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 123-124, Տեր-Ղևոնդյան Ա., նույն տեղում:

¹¹ Տեր-Ղևոնդյան Ա., նույն տեղում:

¹²Карлис Цховреба, с. 142, прим., 64, с. 168.

Այսպիսով, Իսան 874-875, 878 և 879-880 թթ. Արմինիայի կառավարչի պաշտոնը չէր կարող զբաղեցնել: Սակայն հայտնի է, որ հիջրի 266 թ. (879-880) նա դեռևս Ամիրում էր¹, իսկ հիջրի 267թ. (880-881) մասնակցում էր Միջագետքում ծագած խռովություններին²: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս ժամանակ էլ Իսան վերստին դառնում է Արմինիայի կառավարիչ: Այստեղ հետաքրքրական է նաև այն հանգամանքը, որ Ռ. Ֆասմերը, վկայակոչելով արաբական աղբյուրը, Իսիակ իբն Քունդաջիկին հիջրի 269 թ. (882-883) Արմինիայի, Մոսուլի, Դիար-Ռաբիայի կառավարչի փոխարեն կոչում է Մոսուլի և Ջազիրայի կառավարիչ³: Պարզելու համար, թե ով է եղել Արմինիայի կառավարիչը 881-883 թթ., մեզ օգնում է Իբն ալ-Ասիրը: Ուշադրության է արժանի նրա այն վկայությունն, ըստ որի Իսան մինչև իր մահը եղել է Արմինիայի կառավարիչ⁴: Ի դեպ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ևս Իսիակ իբն Քունդաջիկից հետո, թեև նշում է, («Իբրահիմ* (881) – Դիշվում է դրամի վրա. Արմինիա 268 (881-882)» կապակցությունն, այդուհանդերձ, ինչպես վերը նշեցինք, զերծ է մնում Իբրահիմին որևէ պաշտոն վերագրելուց, և վերստին նշում է Իսային՝ նրան վերագրելով Աշոտ Բագրատունուն խալիֆայից թագ բերելը⁵:

Փաստերի համադիր քննությունը թույլ է տալիս Աշոտ Բագրատունուն Իսա իբն ալ-Շայխի կողմից թագ բերելու թվագրումը պարզել Իսայի մահվան ճշգրտմամբ:

Այս առնչությամբ Դ. Նալբանդյանը, ինչպես վերը նշեցինք, մատնանշում էր. «Իբն Խալդունը, Դիջրի 268 թ. (մ. թ. 881-882), Դիջրի 269 թ. (մ. թ. 882-883) Իբն էլ Աթիր (էջ 159) և Դիջրի 270 թ. (մ. թ. 883-884) Տադրիբերդին (Գ 46)» արաբական աղբյուրներում պահպանված վկայությունները: Եթե Իբն Խալդունի⁶ և Իբն ալ-Ասիրի⁷ պարագայում իրապատում է Դ. Նալբանդյանի մեջբերումները, ապա Տադրիբերդիին արված հղումը չի փաստվում տվյալ աղբյուրով: Պատմիչի աշխատությունում կառավարչի մահը թվագրվում է հիջրի 269 թ.⁸ (882-883):

Այսպիսով, արաբական աղբյուրներն Իսայի մահը թվագրում են հիջրի 268-269 թթ. (881-883) միջակայքում⁹: Ուստի, տրամաբանական է կարծել, որ Իսայի կողմից Աշոտ Բագրատունուն թագ և արքայական իշխանությունը խորհրդանշող նշանակներ բերելը տեղի ունեցած պետք է լիներ մինչև նրա մահը՝ 881-883 թթ. միջակայքում:

Եզրակացություններում ամփոփված են կատարված աշխատանքի արդյունքները: Դրանք ամփոփ կերպով կարելի են երկայացնել այսպես.

1. Բագրատունի իշխանական տունն ունի հայկական ծագում:

2. Բագրատունի իշխանական տան ներկայացուցիչները մշտապես ներգրավված են եղել Հայաստանի ներքաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառներում: Սակայն, նրանց գործունեությունը, քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով, հաճախ Հայաստանի սահմաններից դուրս էր գալիս՝ ներառելով հարևան պետությունները: Բագրատունիները դեռևս Ք.ա. II դ. հիշատակվում են իբրև թագադիրներ, IV դ.՝ ասպետներ, իսկ V դ. սկսած՝ մարզպաններ: Նրանց աստիճանական հզորացումն ավելի նկատելի դարձավ VI դ., երբ իշխանական տան անդամները հանդես եկան որպես հակապարսկական և հակաբյուզանդական ապստամբությունների կազմակերպիչներ: VII դ.

¹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 168:

² Նույն տեղում, էջ 169:

³ Տե՛ս Ֆասմեր Ռ., նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴ Իբն ալ-Ասիր, էջ 169:

⁵ Տեր-Ղևոնդյան Ա., նույն տեղում:

⁶ عبد الرحمن بن خلدون، تاريخ ابن خلدون، الجزء الثالث، بيروت، 2000، ص. 429.

⁷ Իբն ալ-Ասիր, նույն տեղում:

⁸ بن تغري بردي الأتابكي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، الجزء الثالث، بيروت، 1992، ص. 58.

⁹ Իսլամի հանրագիտարանում ևս Իսայի մահը թվագրված է հիջրի 269-ով: Տե՛ս Encyclopédie de L'Islam, p. 94:

Բագրատունիներն արդեն քաղաքական լուրջ ուժ էին ներկայացնում՝ զբաղեցնելով Հայոց իշխանի պաշտոնը: Բագրատունիների ազդեցությունը նկատելի էր նաև Հայոց հոգևոր-եկեղեցական կյանքում, մասնավորապես հայ և հունադավան եկեղեցիների փոխհարաբերություններում, որոնք լայնորեն առնչվում էին կողմերի քաղաքական շահերին:

3. Արաբական տիրապետության շրջանում Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ ռազմավարական մեծ կարևորություն էր ձեռք բերել տարածաշրջանում՝ ակտիվորեն ներգրավվելով խալիֆայություն-Կայսրություն փոխհարաբերություններում:

Թեպետ Հայաստանը գտնվում էր խալիֆայության գերիշխանության ներքո, այդուհանդերձ, արաբների համար չափազանց կարևոր էր այն մշտապես ուշադրության կենտրոնում պահելը: Խալիֆայության քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից էր ցանկացած միջոցով՝ նույնիսկ որոշակի զիջումներ կատարելով, հայ իշխանների բյուզանդամետ տրանսդրությունների կամխումը: Բյուզանդիան ևս իր հերթին հայերին խալիֆայությունից կտրելու պատրվակով հաճախ հանդես էր գալիս նրանց շահագրգռելու՝ դեպի Բյուզանդիա կողմնորոշելու միտումով: Հայաստանը գերազահ իրավունքներ ուներ հարևան քրիստոնյա երկրների՝ Վիրքի և Աղվանքի նկատմամբ: Վերոհիշյալ երկրները ներառվել էին Բագրատունի հայոց իշխանների ազդեցության գոտում:

4. VIII-IX դդ. հայ ժողովրդի համար նշանակալից էին խալիֆայության դեմ բարձրացված ապստամբություններով: Թեպետ, հաճախ դրանց կազմակերպիչները Մամիկոնյան իշխանական տան ներկայացուցիչներն էին, ովքեր ի տարբերություն Բագրատունիների, հակված էին խալիֆայության հետ առավել կոշտ քաղաքականություն վարելուն: Բագրատունիներն առավել հեռավոր՝ Հայոց թագավորությունը վերականգնելու միտումներ ունենալով, փորձում էին նախ և առաջ արաբների հետ առաջացած հակասությունները հարթել խաղաղ ճանապարհով: Այդ էր պատճառը, որ Բագրատունիները, իբրև ապստամբությունների կազմակերպիչներ, իրենց տեղը զիջեցին Մամիկոնյաններին: Սակայն Բագրատունիների դիվանագիտությունը, ճկուն, հեռատես, խոհեմ ձեռնարկումները հարկ եղած դեպքում քաղաքական դեպքերի թելադրանքով շատ արագ վերածվում էին հակաարաբական ապստամբության:

5. Արմինիայի կառավարչությունում հայ իշխանների, հոգևորականների և առհասարակ բնակչության վիճակը պայմանավորված էր խալիֆայության արտաքին և ներքին դրությամբ: Արմինիայի ստեղծումից սկսած արաբները վարում էին ապստամբ հայ նախարարներին ոչնչացնելու և նրանց հողային տիրույթները զավթելու քաղաքականություն: Հայ ազատանուն ոչնչացնելու արաբների նպատակաձևված քաղաքականությունն ի վերջո ձախողվեց: Խալիֆայությունը հարկադրված էր որոշ զիջումներ կատարել հօգուտ հոգևորականության և հայ իշխանների: Այսպիսով, մինչև 750-752 թթ. նրանց հաջողվեց պահպանել մասնակի ինքնավարություն, որը 802 թ. սկսած առավել ամրապնդվեց: Կարևոր իրողություն էր IX դ. սկզբին՝ ներքին ինքնավարության ժամանակ, Հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնը՝ Բագրատունի իշխանական տան անդամների ժառանգական մենաշնորհ դառնալը: Հայոց իշխանի լիազորություններին զուգահեռ, աճում էր նաև հայ ավագանու դերն ու նշանակությունը:

6. Թեև 862 թ. հրավիրված Շիրակավանի եկեղեցական ժողովն առնչվում էր հայ և հունադավան եկեղեցական փոխհարաբերություններին՝ մասնավորապես եկեղեցիների միության վերաբերյալ էր, այդուհանդերձ, այն ուներ ծանրակշիռ քաղաքական նշանակություն:

7. Հայկական աղբյուրներում Բագրատունյաց թագավորության վերականգնման և Աշտու և Բագրատունու թագադրման թվագրման վերաբերյալ առկա աղբյուրագիտական վկայությունների անհամաձայնությունը թույլ է տալիս առավել արժանահավատ համարել Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունը: Ուստի, Հովհաննես

Դրասխանակերտցու վկայությունը և արաբական ու վրացական աղբյուրների համադիր քննությունը հիմք է տալիս կարծելու, որ Հայոց թագավորության վերականգնումը, Խալիֆայությունից Աշոտ Բագրատունուն Իսա իբն ալ-Շայխի միջոցով թագ ուղարկելը, և Աշոտ Բագրատունու թագադրությունը տեղի է ունեցել 881-883 թթ. միջակայքում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Գրիգորյան Մ., Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2010, թիվ 2, էջ 116-129:
2. Գրիգորյան Մ., IX դարասկզբի Արշարունիքի տերերի հարցի շուրջ, ԲԵՀ, 2011, թիվ 1.(135) էջ 26-32:
3. Գրիգորյան Մ., Շիրակավանի 862 թ. եկեղեցական ժողովը, Հայոց պատմության հիմնահարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2011, թիվ 12, էջ 47-63:
4. Գրիգորյան Մ., Բագրատունյաց թագավորության սկզբնավորման թվագրության շուրջ, ԼՀԳ, 2012, թիվ 2-3, էջ 114-125:

БАГРАТИДЫ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”

Защита состоится 29-ого марта 2013 года в 14⁰⁰, на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной Академии Наук РА (0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено изучению истории восстановления Армянского царства во главе с Багратидами. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обоснованы актуальность, цель и задачи, представлена научная новизна диссертации, обоснованы временные рамки, дан обзор источников и литературы.

Первая глава – “Багратиды до арабского периода”- посвящена исследованию происхождения княжеского рода Багратидов, а также важной роли Багратидов в политической истории древней и раннесредневековой Армении, включая всестороннее управление государством.

Во второй главе – “Административно-хозяйственное и политическое положение Армении (VIII в. – первая четверть IX в.)” представлено политическое положение страны в период утверждения Арабского владычества, в рамках административно-политической единицы-Армина, расширение прав армянского князя при правителе Армины, признание Халифатом наследственного земельного права армянской церкви, нахараров, положительные сдвиги в налоговой политике по отношению к армянам. Багратиды, имея дальновидные планы для восстановления армянской государственности, пытались отношения с Халифатом регулировать мирным путем.

Несмотря на это, они в соответствии с требованиями политической ситуации, постоянно держали в центре своего внимания антиарабские восстания армян VIII в., внутренние изменения в армянских княжеских родах, возникшие после восстаний 774-775 гг. В результате этого, стало заметным усиление членов княжеского рода Багратидов.

В этой главе дано также подробное исследование политической деятельности Ашота Мсакера (802-826) и Багарат Багратида (826-851).

Заметное превосходство, достигнутое Багратидами в Армении, при Ашоте Мсакере еще более укрепилось. Ашот Мсакер и его брат спарпет Шапух Багратид добились расширения владений Багратидов.

Багарат Багратид, сменивший Ашота Мсакера носил титул ишханац ишхана и куроупалата, имея несомненно более широкие полномочия по сравнению со своим предшественником. В своей внутренней политике он считал первостепенной задачей объединение Багратидов, а во внешней-сотрудничество с Византийской империей для предотвращения арабской угрозы. Заметные успехи Багарата Багратида в этом направлении были прерваны в 851 г.

Прибывшему в Армению правителю Армины Юсуфу ал-Маруази (850-851) удалось захватить его.

В третьей главе — “Армения в период Ашота Багратида. Провозглашение Багратидского царства” — представлены действия Ашота Багратида, направленные на восстановление Армянского царства, Церковного собора в Ширакаване в 862 г. непосредственно связанное с ним письмо Константинопольского патриарха Пота, направленное Католикосу армян Закарию I, армяно-грузино-абхазские отношения, дата провозглашения Армянского царства и ряд других вопросов.

Объединяющая деятельность, направленная на восстановление Армянского царства, получила новый импульс в период правления Ашота Багратида. Получив от Халифата в 855 г. титул армянского князя и спарапета, а в 862 г. должность армянского князя-князей, он имел явное превосходство над армянскими княжескими родами. Кроме армянских князей, налоговые и военные обязательства перед этим несли и арабские эмиры, утвердившиеся в Армении.

Росту политической роли Багратидов заметно способствовало взаимодействие между представителями княжеских родов.

Достойны внимания также заметные развития армяно-византийских церковных отношений, которые в действительности выростали в политические интересы. В письме константинопольского патриарха Пота армянскому Католикосу Закарию 1-ому выражалась политическая линия греческой православной церкви. Присоединение армянской церкви к греческой, наконец то, привело бы к захвату Армении. Ширакаванский церковный собор 862 г., который был созван для обсуждения вышеупомянутого письма, отверг предложение патриарха. Армянский католикос полностью отрицал возможность объединения церквей.

Следующей задачей исследования является анализ явного расширения политического влияния Ашота Багратида. В результате, между ним и абхазским царем Георгием 1-ым (861-868) из-за Грузии возникло военное противостояние. В армяно-абхазско-грузинской войне победила политическая группировка Ашота Багратида.

Из данных, указанных в армянских источниках, о датировке коронации Ашота 1-го Багратида, более достоверным считается упоминание Ованнеса Драсханакертского. Сопоставление армянских, арабских и грузинских источников дает основание считать, что восстановление армянского царства и коронация Ашота Багратида посредством Иса ибн ал-Шайх ал-Шайбани произошло в период 881-883.

В заключении изложены основные итоги и выводы исследования.

THE BAGRATIDS AND THE RE-ESTABLISHMENT OF ARMENIAN KINGDOM

Dissertation for the degree of Candidate of Sciences on the specialization of "Armenian History" 07.00.01

The defense will be held on the 29th of March, 2013, 14⁰⁰, at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC of RA, operating at the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4).

SUMMARY

The present study deals with the problem of re-establishment of Armenian kingdom under the rule of an Armenian princely house, the Bagratids.

The work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of literature and sources used.

The actuality, objectives and scientific novelty of the dissertation are presented in the introduction. Besides, the chronological framework of the study is interpreted and the review of sources and literature are highlighted.

The first chapter - "The Bagratids in the Pre-Arabic Period" - examines the issues concerning the genealogy of the Bagratid princely house as well as the significant role the Bagratids played in every aspect of the public administration system of Armenia during the ancient and early medieval times. The outputs of the source investigation and the exhaustive studies on the Bagratids' genealogy allow us to claim that the above mentioned noble house is exclusively of Armenian descent. Armenian historiographer Movses Khorenatsi ascribed to the Bagratids "Jewish" origin, which could have been determined by the principle of the historiographer both to describe the said Armenian dynasty as one of the Biblical Nations and to deem nationality through the prism of belief, a peculiar reflection of proselytism, which, in turn, was a typical phenomenon in the Middle Ages.

In the second chapter - "The Political and Administrative-Economic State of Armenia (from the 8th century to the first quarter of the 9th century)" - are summarized the establishment of Arab rule in Armenia, expansion of Armenian Prince's jurisdiction alongside to the manager of Armenia, recognizing by the Caliphate the hereditary of landowning of Armenian church and ministers, shifts in favor of Armenians of the tax policy. Having far going intentions of recovering Armenian statehood Bagratunis, tried to smooth relations with the Caliphate peacefully. Despite this, according to the demands of political events they were constantly focused on antiarabic rebellions started in the 8th century and internal shifts in Armenian princely houses after 774-775 revolt. As a result of those, the strengthening of members of princely house Bagratuni became noticeable. The present chapter is a detailed and thorough study of Ashot Msaker's and Bagarat Bagratuni's political activity. The obvious superiority acquired by Bagratunis was put on a strong foundation in

Ashot Msaker's years in power. Ashot Msaker and his brother sparapet Shapuh Bagratuni had started enlargement of the Bagratunis' domains. Bagarat Bagratuni who replaced Ashot Msaker having titles of prince of princes and kurapaghat obviously had more powers than his predecessor. He gave priority to unification of Bagratunis in domestic policy, and cooperation with the Byzantine Empire in foreign policy, to prevent Arab's threats. The apparent success of Bagarat Bagratuni in this direction suspended in 851. Manager of Arminia Yusuf al-Maruzi (850-851) succeeded in arresting him.

The third chapter - "Armenia in the Period of Government of Ashot Bagratuni. The Proclamation of the Bagratunis' Kingdom" - presents Ashot Bagratuni's consolidating activities undertaken to restore Armenian kingdom, the Church Council of Shirakavan and, having connection with it, the letter of Pot—the Patriarch of Constantinople, to Armenian Catholicos Zakaria A, the examination of armeno-vira-abkhaz relations, dating of proclamation Armenian Kingdom, and a number of other problems. The consolidating action undertaken for recovering of Armenian kingdom takes new momentum in Ashot Bagratuni's years in power. Receiving positions of Armenian Prince and Sparapet in 855, and position of Prince of princes in 862 from Caliphate, he acquired obvious superiority than the other Armenian princely houses. Apart from Armenian princes, also Arabic amirations established in Armenia, had tax and military inferiority obligations towards them. Cooperation between the representatives of the princely house promote the growth of the Bagratunis' political role. The developments which were viewed between the relations of Armeno-Byzantine churches having affected the political interests were also remarkable. The Patriarch of Constantinople Pote in his letter addressed to Armenian Catholicos Zakaria openly expresses the political policy of the Greek church. Combining of the Armenian church to a Greek church would eventually lead to a forcible connection of Armenia. The Church Assembly of Shirakavan in 862, which convened on the purpose of the investigation of above mentioned letter, rejected the proposal of Patriarch. Catholicos of the Armenian demonstrated an apparent negative attitude relating to the combining of churches.

The examination of problem of obvious expansion of Ashot Bagratuni's political influence is the next subject of the review. As a result, a military conflict broke out between him and King George of Abkhazes for Virk. Ashot Bagratuni's political grouping won in armeno-vira-abkhaz war. The evidence, existing in Armenian sources are related to the recovery of Bagratunis' Kingdom and dating of coronation of Ashot Bagratuni, allows to consider more accurate dating of Hovhannes Draskhanakertsi's mention.

The mapped investigation of Armenian, Georgian and Arabic sources gives a reason to believe that the restoration of Armenian kingdom, and sending the crown to Ashot Bagrtuni from the Caliphate through Isa-ibn-al-Shaikh al-Shaybani and Ashot Bagratununi's coronation occurred in the range from 881 to 883.

The main results of the thesis are summarized in conclusions.

